

- ²⁷ Покровский М. Избранные произведения. – Москва, 1965. – Т.2. – С.300.
- ²⁸ Варнеке О. Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – Ч.1. – С.7, 8.
- ²⁹ Оглоблин О. Нариси.... – С.39–40.
- ³⁰ Орлова З. Вказ. праця. – С.182, 183.
- ³¹ Оглоблин О. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник ОЧСУ. – 1955. – С.17–20.
- ³² Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С.47; Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов-на-Дону, 1963. – С.38; Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825. – Москва, 1970. – С.76, Её же. Южная Украина в период кризиса капитализма. – Москва, 1981. – С.54.
- ³³ Боровой С.Я. Е.И. Дружинина. Южная Украина 1800–1825 гг. М., 1970 // История СССР. – 1971. – №5. – С.162.
- ³⁴ Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – С.178, 176.

This article deals with the historiography of the international transit trade across Dnipro Ukraine in the early 19th century. The author examines various assessments and approaches to the study of the circular flow of goods in the literature of the 19th–20th centuries. Most of the attention is paid to the history of the study of the Brody – Odesa route (1804–1857). The author analyzes the new methodological approaches applied by Ukrainian historians in the 1920s in their study of the history of Ukrainian transit trade, and notes the achievements in this field during the second half of the 20th century.

В.В.Тельвак*

НІМЕЦЬКОМОВНА «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ

Стаття присвячена обставинам видання першого тому німецькомовної «Історії українського народу» Михайла Грушевського та дослідженню тих дискусій, що розгорілись у європейській історіографії після її виходу. Показано особливості сприйняття концептуальних засад праці в українській, польській, чеській, румунській та німецькій історичній науці. Здійснено спробу виявити мотивацію висловлених оцінок.

В останні роки грушевськознавство як міждисциплінарна галузь демонструє стрімке кількісне та якісне зростання. Численні публікації, що з'являються, урізноманітнюють і поглиблюють наші знання про життя та діяльність Великого Українця. Втім, незважаючи на понад столітню грушевськознавчу рефлексію, досі залишається багато невідомих як широкому колу читачів, так і дослідникам сюжетів, пов'язаних з ім'ям Михайла Грушевського. Так, практично невідомими до сьогодні є обставини видання й особливості сприйняття сучасниками його наукових праць, котрі виходили іноземними мовами¹. Дослідження цієї багатопалітної оціночної інтерпретації наукових ідей М.Грушевського важливо з кількох причин. Передусім, воно значно розширює межі грушевськознавчої рефлексії, залучаючи до аналізу новий, до цього часу невідомий матеріал. Переклади іноземними мовами наукових творів М.Грушевського також популяризували його концепції для обговорення в колах західноєвропейських фахівців, що уможливило формування національних традицій вивчення спадщини вчено-

* Тельвак Віталій Васильович – канд. іст. наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка.

го. Врешті, обраний ракурс дослідження дозволяє оцінки, висловлені в дискусіях довкола історичних поглядів М.Грушевського в інших національних історичних школах, зі значною долею вірогідності перенести на весь загал української наукової літератури, оскільки до початку Першої світової війни автор «Історії України-Руси» був безперечним лідером вітчизняної гуманітарної науки. Нижче спробуємо висвітлити перипетії видання й особливості обговорення в українській та європейській науці німецького перекладу першого тому великої «Історії» М.Грушевського. Зауважимо, що в його творчій біографії це був перший досвід видання праці книжкового формату іноземною мовою.

На початку коротко окреслимо історіографічний контекст появи німецькомовного першого тому фундаментальної праці М.Грушевського. Після переїзду до Львова учень В.Антоновича багато уваги приділяв популяризації української історії та культури в європейському середовищі. Проте з часом стало зрозуміло, що подолати усталені століттями стереотипи про Східну Європу як простір безроздільного панування російської чи польської культури можливо лише шляхом ґрунтовної популяризаторської діяльності. Цілком справедливо було вирішено дати європейському читачеві до рук написану мовою тодішньої науки книгу, котра б висвітлювала генезу українського народу та його державницьких потуг. Пошуки відповідного видавництва завершилися підписанням у 1903 р. контракту на видання німецькомовного першого тому «Історії України-Руси» у видавництві Тайбнера у Лейпцигу на кошти М.Грушевського, отримувані ним як гонорари за публікації у виданнях Наукового товариства імені Шевченка.

Спеціально для цього видання протягом 1903 р. автор доопрацював попередній варіант першого тому, врахувавши свіжі здобутки низки, як зазначав М.Грушевський, «молодих» наук (археології, антропології, лінгвістичної палеонтології, етнології) та новий історіографічний матеріал («звичай півтораєста розвідок і всляких публікацій»)². Усе це, як зазначалося у тогочасній критичній літературі, не лише значно збільшило обсяг нового видання, а й поглибило доказовість обстоюваних автором концепцій³. В українських інтелектуальних колах великі сподівання покладалися на переклад праці М.Грушевського мовою тогочасної науки, висловлювалося загальне переконання у важливості реалізації цього проекту для популяризації українського питання в Європі. «Вона [німецьке видання першого тому праці – *В.Т.*] зробить честь не тільки авторови, але й нації, – наголошував С.Томашівський, – аж тоді почнеться правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного совіта нашою минувшиною і теперішнім становищем. Поява такої солідної наукової праці зробить в «Європі» для нашого народа більше, ніж цілі сотки політичних (легкої марки) часописних статей»⁴.

Українською мовою оновлене видання першого тому вийшло наступного, 1904 р. Незважаючи на налагодження фінансової та видавничої сторони справи, німецького видання довелося чекати кілька років. Головною причиною такої затримки був брак відповідних спеціалістів, які б не лише вільно володіли німецькою та українською мовами, але й орієнтувалися в історичній проблематиці і термінології для адекватного її донесення іноземному читачеві. Люди, які могли б задовільно впоратись із таким відповідальним завданням, були або перевантажені роботою, або, як свідчить тогочасне листування українських гуманітаріїв, не захотіли брати на себе дійсно складного завдання. Наприклад, із листа співробітника редакції журналу «*Ruthenische Revue*» В.Кушніра до В.Гнатюка дізнаємося, що від пропозиції перекласти німецькою перший том відмовився З.Кузеля, і цією справою, попри надмір власних обов'язків у НТШ і редакції «Літературно-наукового вісника», змушений був займатися І.Франко⁵. Згаданий В.Кушнір пропонував власні послуги як перекладача, проте, як свідчить подальше листування між ним і В.Гнатюком, справу не вдалося вирішити

позитивно. Знайдена для такої роботи Феліція Носсіг, хоча й мала досвід перекладу німецькою українських літературних творів, зокрема, праць І.Франка та В.Стефаніка, була слабо обізнана з фаховою стороною справи. Все це змусило кілька разів вичитувати та правити перекладений текст. Цією роботою займався І.Франко. Попри докладені зусилля, якість перекладу виявилася невисокою, про що писали більшість оглядачів книги.

Втім, незважаючи на такі прикрі обставини, німецьке видання першого тому під оригінальною назвою «Історія українського (русинського) народу» побачило світ у 1906 р. У розлогій передмові до книги М.Грушевський, передусім, наголосив на важливості її появи для ознайомлення європейського читача з минулим, як він підкреслив, одного з найбільших слов'янських народів, котрий неодноразово ставав на сторожі європейської цивілізації перед руйнівними впливами степових орд. Саме українці, – зазначав далі М.Грушевський, – безпосереднім чином спричинилися до переформатування східноєвропейського політичного простору в XVII ст. – їх повстання під проводом Хмельницького призвело до занепаду могутньої перед тим Речі Посполитої та перетворення Московського князівства на потужну імперію⁶. Незважаючи на ці факти, відзначив автор, історія українців залишається практично незнаною навіть в освічених колах, причиною чому було тривале панування в історичній науці державної парадигми, яка відмовляла в історичних правах так званім «недержавним націям». Свою книгу, наголосив автор, він побудував на інших концептуальних засадах – визнання пріоритету дослідження історичної еволюції різних форм життя народу на всій території його проживання. Для збільшення доказовості своїх гіпотез, наголосив історик, він, крім традиційних писемних джерел, велику увагу приділив свідченням археології та етнології, порівняльній лінгвістики і фольклору. З огляду на малознаність східнослов'янської наукової літератури в Європі, М.Грушевський розмістив наприкінці книги кілька історіографічних нарисів про найбільш важливі та дискусійні наукові проблеми ранньої історії слов'ян. Окреме місце у передмові М.Грушевський присвятив словам вдячності для перекладачів і упорядників видання, особливо відзначивши редакторську працю, зроблену, як він зазначив, «моїм поважним товаришем доктором Іваном Франком»⁷. Незважаючи на їх уважну роботу, вчений вибачився за численні помилки перекладу та друку.

Структура книги відображала авторське розуміння генези українського народу і була спрямована на послідовне розгортання перед читачем історичної картини минулого східноєвропейського регіону. У першому розділі пояснювалися термінологія та теоретико-методологічні принципи праці, а також бачення М.Грушевським географічного ареалу, котрий заселяли предки українців. Наступні частини праці містили описи східнослов'янської міграції та колонізації, характеристику релігійного, економічного і культурного життя слов'янських племен, що заселяли українські терени. Особлива увага приділялася початкам державної організації на середньому Подніпров'ї, еволюції політичних форм Київської Русі, розквіту давньоруської держави за часів Володимира Великого. Завершували книгу екскурси у найбільш важливі історіографічні проблеми, кілька покажчиків і карта.

Важливість появи німецького перекладу книги М.Грушевського було важко переоцінити, оскільки це був перший подібний компендіум мовою науки того часу, написаний із позицій української національної історіографії, що настільки докладно висвітлював ранню історію українців. Цілком слушно, анонсуючи нове видання на сторінках «Діла», І.Копач зазначив: «Се – без сумніву – для долі нашого народу епохальне видання. У нім перший раз запрезентувався культурному світові наш нарід устами свого найбільшого історика в світовій «бесіді учених» – і то запрезентувався так, що ми можемо бути зовсім спокійні про осуд

Європи»⁸. Подібно про значення нового видання на сторінках «Літературно-наукового вісника» писав І.Франко: «Отсе видання, се перший рішучий крок нашої наукової праці на широкий світ, перша спроба познайомити як найширші круги західноєвропейських спеціалістів із здобутками нової російської і спеціально української історіографії. Перший том «Історії України» проф. Грушевського своїм широкозачеркненим планом, солідністю свого виконання і величезним багатством визисканого та критично проробленого матеріалу як найбільше надається до зацікавлення спеціалістів першопочинами нашої історії. При тім усі добрі прикмети руського оригіналу лишаються й при перекладі, так що і для неспеціаліста головний текст являється цікавою лектурою, коли численні ноти та екскурси вводять нас у робітню фахового історика»⁹.

Із захопленням перша німецькомовна історія України була сприйнята й українськими інтелектуалами Наддніпряниці. На сторінках «Київської старини» зазначалося: «В цьому виданні Європа вперше познайомиться так як треба з історією українського народу. Досі ж так у Європі люде собі думали, що ми не маємо ніякої своєї окремої історії, ніякої окремої мови та літератури»¹⁰. У більшості оглядів висловлювалося побажання автору та видавцям продовжити розпочату справу та перекласти наступні томи «Історії».

На важливості появи німецького перекладу праці М.Грушевського для популяризації українського питання в західному світі наголошував С.Томашівський, подавши на сторінках віденського часопису «Ukrainische Rundschau» докладний аналіз змісту праці¹¹. У своєму огляді він, передусім, акцентував увагу на руйнуючому впливові ідей львівського професора щодо укорінених в європейській свідомості історичних стереотипів, насамперед, стосовно пануючого переконання про етнічну та культурну однорідність Східної Європи як простору безроздільного російського та польського впливу. Такий погляд, зауважив рецензент, мав наслідком цілковите ігнорування дослідниками історії та культури українців як самостійної європейської нації. А це, своєю чергою, призводило до заперечення справедливості політичних прагнень тогочасного українського руху. І якщо українські публіцистами своїми виступами у західній пресі змогли дещо підважити ці усталені стереотипи, то справжній переворот у європейському сприйнятті України повинна, на переконання С.Томашівського, зробити книга М.Грушевського, адже в ній обґрунтовано продемонстровано витоки українського народу та його державності. Оглядач підносить фаховий рівень «Історії українського народу»: «...Дві речі повинні бути наголошені: точність робить її [книгу – В.Т.] відмінним довідником для вивчення історії Південно-Східної Європи; також їй притаманні надійність та правдоподібність. Виняткова сумлінність автора дозволяє читачам завжди його контролювати, адже до тексту книги додається бібліографічний і критично-науковий матеріал; доказом великої начитаності автора є засвоєння й опрацювання ним документального матеріалу та великої кількості літератури»¹². Далі рецензент наводить характеристику змісту книги, наголошуючи на тих концептуальних новаціях, що їх пропонує М.Грушевський, опонуючи традиційному російському та польському баченню українського минулого. Наприкінці огляду С.Томашівський висловив переконання, що книга М.Грушевського знайде зацікавлений відгук у середовищі європейських фахівців та визнання читацької аудиторії. Як свідчать наведені вище оцінки, його передбачення цілком виправдалося.

Одразу після виходу німецького перекладу першого тому розпочалося його широке обговорення в європейській історичній науці. Одними з перших відгукнулися польські історики. Для часопису «Kwartalnik Historyczny» критичний відзив підготував Олександр Брікнер. У ґрунтовній розвідці «Норманська догма» він запропонував власне бачення акцентованих М.Грушевським проблем. Як свідчить назва статті, автор виступив із позиції норманської теорії у розу-

мінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М.Грушевського, яку О.Брікнер назвав «новітною історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює своє загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є славним свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмета – археологічну, історичну, філологічну, передусім, російську, перед цим для Європи сімома печатками закрити; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих праць російських і німецьких. Із тією казковою начитаністю йде в парі швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – все це мірою цілком незвичайною...»¹³.

Основний закид М.Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у своїх філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком покладатися, за його словами, на хибні та застарілі ідеї українських і російських дослідників. Завершивши критику антинорманізму М.Грушевського, рецензент не погодився також із баченням в антах безпосередніх предків українців, пояснюючи становище львівського вченого в цьому питанні винятково ідеологічними мотивами – бажанням «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені. Оперуючи філологічними аргументами, О.Брікнер піддав також критиці теорію М.Грушевського про етнічні процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII ст. Він вважає безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст та і загалом заперечує теорію вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Надзвичайно високо польський дослідник оцінив останні розділи праці, присвячені слов'янській колонізації та матеріальній культурі східнослов'янських племен тих часів, реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими і змістовними, на його думку, є розлогі примітки й екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці рецензійного огляду О.Брікнер ще раз підкреслив високі прикмети праці, котра «імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» і висловив побажання польським науковцям створити подібну працю про початки власного народу та держави¹⁴.

Полемічні зауваження О.Брікнера викликали дискусію між польськими й українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та еволюції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відгукнувся і сам М.Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди О.Брікнера щодо слабкості філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, висунутих у книзі, український учений відзначає застарілість і безпорадність суто історичних доводів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М.Грушевський, – занудившись в товаристві філологів, любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів у непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»¹⁵.

Значно ґрунтовніше на полемічних зауваженнях О.Брікнера в своєму огляді зупинився С.Томашівський. Підтримуючи наукову аргументацію свого вчителя, дослідник вказав на численні слабкі місця історичних концепцій польського колеги, наголосивши на хибності однобічної філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектра історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні¹⁶. На критику українських

колег О.Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, натомість, погодився із закидом щодо категоричності деяких висновків¹⁷. Зауважимо, що до спірних питань ранньої історії та культури українського народу О.Брікнер і надалі неодноразово звертався у численних рецензіях на праці, присвячені давньоруській тематиці, продовжуючи та розгортаючи розпочату з М.Грушевським полеміку¹⁸.

Для чеського часопису «Sborník Věd Právnických a Státních» розлогу рецензію на німецьке видання першого тому «Історії українського народу» написав Карел Кадлец¹⁹. Більшість його огляду – це ґрунтовний аналіз змісту праці, виконаний зі справжнім знанням предмета. Особливо докладно чеський дослідник зупиняється на вступі до книги, в якому було викладено її концептуальні засади. К.Кадлец солідаризується з основними ідеями теоретичної моделі українського вченого, порівнюючи його внесок в українську науку зі значенням праць Ф.Палацького для чеської історіографії. Досить сміливими, на його думку, є твердження М.Грушевського про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та наголошення ваги давньоруської культурної спадщини у становленні московської, литовської та і цілої східноєвропейської ідентичності. Поряд із цими словами високого визнання наукового рівня праці К.Кадлец не оминає також її спірних моментів. Він зауважує недостатню доказовість висунутих М.Грушевським гіпотез, надмірну категоричність у їх відстоюванні, що дисонує із загальною бідністю відомих і доступних історичних джерел. У висновках рецензент ще раз підносить значення першого тому «Історії українського народу» як важливого історіографічного явища: «Праця М.Грушевського написана з такою надзвичайною ерудицією та спирається на таку багату літературу і такі численні джерела, що відноситься до найвидатніших досягнень слов'янської літератури за останні десять років»²⁰.

Найбільша кількість відгуків на «Історію українського народу» з'явилась у німецькій науковій періодиці. Так, для мюнхенського часопису «Beilage zur Allgemeinen Zeitung» рецензію написав професор місцевого університету Рудольф Штібе²¹. На початку свого відгуку він звернув увагу читача на своєрідність рецензованої книги як ідеологічного маніфесту молодого українського руху: «З національних стремлень русинів, передусім, повстала велика «Історія України-Руси» львівського професора Мих. Грушевського, який є натхненним сподвижником руського національного руху». Критик пише про свої враження від масштабу праці та обсягу залученого для її написання джерел і літератури. У книзі, на його думку, «з найбільшою обережністю і старанністю» узагальнено цілий спектр різноманітних джерел, що дозволило критично розглянути існуючі гіпотези й обґрунтувати правомірність власних моделей.

Найкраще обробленими сторінками першого тому як під оглядом зібраних джерел, так і слухності сформульованих гіпотез, рецензент вважає дослідження М.Грушевським родинної і племінної організації у слов'ян, а також найдавнішої культури та міфології. Схвально оцінює Р.Штібе й зображення М.Грушевським часів Володимира Великого, особливо зовнішньополітичної діяльності князя – це, на думку критика, «зразок великої історичної характеристики». «Вже перше враження, яке робить книжка проф. Грушевського, – зазначає Р.Штібе, – вказує на гідну подиву ученість і невтомну працьовитість, у поєднанні з проникаючою швидкістю думки та натхненням для справи. Автор відзначається широким знанням навіть часто недоступної літератури, як це рідко в кого буває, а предмет опановує він сміливою критичною оцінкою. Так, отже, повстало славне діло, якому можна довіряти щодо передання всіх фактів у найширшому значінні. Тим радісніше підношу вартість праці, позаяк у деяких пунктах не можу погодитися із поглядом автора».

Далі дослідник, розглядаючи структуру, методологію та методіку написання книги, її концептуальні засади, формулює низку зауважень. Бажання автора докладно, з усіма можливими подробицями розкрити предмет свого дослідження, подекуди має й негативну сторону, вважає критик, оскільки іноді за масою таких подробиць поховано провідну ідею пошуку, внаслідок чого «лектура книжки стає стомлюючою і ми остаточно виходимо невдоволені». Також у книзі неправдоподібно окреслений географічний ареал розселення українців у добу раннього середньовіччя та задалеко в історичну ретроспективу посунуто початки їх історії. «З тим експансіоністським стремлінням автора я не можу погодитись», – резюмує критик. Утім, ця проблема, зауважив Р.Штібе, властива історіописанню всіх молодих народів, особливо слов'янських, які намагаються існування власного етносу посунути в сиву давнину та визначити йому можливо найбільший ареал розселення. У контексті попереднього зауваження критик закидає М.Грушевському деяку штучність в інтерпретації відомих подій, наприклад, відзначає слабку доказовість гіпотези про автохтонність українців і тези щодо цілковитої самобутності давньоруської культури. Найбільше критичних зауважень спіткало авторську реконструкцію шляхів зародження та напрямків еволюції державних форм у східних слов'ян. Р.Штібе не шкодує полемічних стріл для антинорманської теорії українського вченого, вважаючи відповідні сторінки найбільш спірними і слабкими у книзі. «Праця просякнута тенденцією, яка сама собою гідна уваги, але їй зашкодила, – завершує він свій огляд. – Грушевський хоче прислужитися національним стремлінням свого рухливого, обдарованого та діяльного народу, намагаючись довести, що русини є народом із власною, своєрідною культурою, що вони створили і власний державний устрій. Через це він деколи перекручує цілком знані факти: це призводить інколи до викривлень та перебільшення. Ця тенденція впливає також некорисно на представлення предмета; оповідання підміняється часто виясненням поодиноких питань»²².

Із подібних ідеологічних позицій до оцінки праці М.Грушевського підійшов і класик румунської історіографії Ніколае Йорга в огляді, опублікованому на сторінках лейпцизької «*Literarisches Zentralblatt für Deutschland*». Він, як і Р.Штібе, пов'язав появу праці львівського професора із загальною активізацією українського національного руху та бажанням його провідників пропагувати українські національні постулати в європейському інтелектуальному і політичному середовищі: «У цілому, ми маємо справу з твором, який служить національним устремлінням русинів, які хочуть представити себе як народ із 34 мільйонами населення, власною культурою та державними утвореннями»²³. Оглядач відзначив, що рецензована книга є лише перекладеним першим томом багатотомного видання, яке М.Грушевський продовжує протягом тривалого часу. Тому цілком своєчасним для Н.Йорги є поява великої праці українського вченого, що знайомить європейського читача з ранньою історією українців. Рецензент подає загальний огляд «Історії українського народу», відзначаючи її сильні та слабкі сторони. До перших він традиційно відносить велику ерудицію М.Грушевського, ґрунтовність праці, широту використаного джерельного та історіографічного матеріалу. Особливу наукову вартість, на думку Н.Йорги, має останній розділ книги, присвячений початкам давньоруської державності та князюванню Володимира Великого. «Грушевський, – підкреслює рецензент, – це освічений, критичний і винахідливий розум; своїм матеріалом він володіє досконало»²⁴. До других Н.Йорга, не менш традиційно як для західноєвропейської історіографії, відносить неправдоподібність ареалу розселення предків українців у доісторичну добу, антську теорію й антинорманізм М.Грушевського, гіперболізацію ним українського внеску у давньоруську культурну та політичну спадщину, загальну ідеалізацію психології та звичаїв свого народу.

Достатньо скептично рецензент налаштований і до термінології «Історії українського народу». Тут чи не найбільш спірним йому видається вживання етноніма «Україна». Для оглядача надто громіздкою видається також структура книги, переобтяженість її змісту численними екскурсами, що відволікають читача від головного сюжету. Та ця вада, зауважив Н.Йорга, взагалі притаманна представникам російської історіографії. Опонуючи поглядам М.Грушевського, спеціальну критичну увагу рецензент звертає на сторінки праці, відведені характеристичі слов'янської колонізації карпатського регіону. Тут для Н.Йорги незрозумілим є те, чому український учений всіляко уникає вживання етноніма «румун», надаючи перевагу застарілому «волохи». Попри достатньо критичний тон рецензії, критик наприкінці огляду зазначає: «Розумна і об'ємна, а навіть колосальна книжка багатьом буде корисною, але жодного не задовольнить, хоча вона свідчить про високу вченість, іноді й проникливість автора»²⁵.

Для берлінської «Deutsche Literaturzeitung» невеликий, але змістовний огляд написав Леопольд Карл Гетц. Він також відзначив надто низький рівень поінформованості європейського читача про минуле Східної Європи. Тим більшу вагу та цінність, наголошено в огляді, мають синтетичні роботи, котрі зосереджені на вивченні початків історичного життя на великому просторі – від Карпат до Кавказу. Характеризуючи рецензовану працю, Л.Гетц зауважив: «...Ще, напевно, довго не буде твору, який би так ґрунтовно і солідно вивчав цю галузь науки [історію Східної Європи], як представлена історія українського народу»²⁶. Далі оглядач зосереджується на провідних ідеях «Історії українського народу», наголошує на великому обсязі залученого українським дослідником джерел і літератури. Остання обставина є особливо цінною для європейських фахівців, оскільки значною мірою російська та українська література є малодоступною для них.

Самостійну наукову цінність, відзначено в огляді, мають додатки до книги, з яких особливо вартісними, на думку оглядача, є екскурси про давньоруське літописання та норманську теорію. Погляди М.Грушевського, наголошує Л.Гетц, повністю перевертають поширене у середовищі європейських дослідників бачення минулого Східної Європи як монокультурного та моноетнічного простору. Рецензент зізнається, що неодноразово у своїй роботі користувався наступними томами головної праці М.Грушевського, тому наголошує на необхідності перекласти подальші її томи: «Це мало б заслугою привернення у нас, у Німеччині, більшої уваги до цієї неналежно висвітленої, майже повністю занедбаної галузі науки про європейську історію та культуру»²⁷. Прикметно, що в цій рецензії відсутня звична для європейських дослідників критика антинорманізму М.Грушевського та полеміка з його історичною схемою. Сам огляд написаний, як це видно зі змісту, з метою ознайомити читача з провідними ідеями українського дослідника.

Як це не дивно може видатися на перший погляд, найбільш неприхильну зі всіх оглядачів рецензію на німецькомовний перший том «Історії українського народу» написав українець – дослідник історії Східної Європи професор Чернівецького університету Володимир Мількович. Вона з'явилася друком на сторінках авторитетного часопису «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung»²⁸. Зауважимо, що В.Мільковича доля зводила з М.Грушевським ще у середині 90-х років XIX ст., коли вони обидва конкурували за львівську кафедру. Цією обставиною деякі сучасники й схильні були пояснювати різкість висловів і негативізм чернівецького професора. Також слід зауважити той факт, що В.Мількович належав до прихильників москвофільського політичного табору і був принциповим ідейним опонентом М.Грушевського²⁹. На відміну від решти європейських оглядачів праці львівського професора, що з об'єктивних причин не змогли ознайомитися з українським оригіналом його книги, В.Мількович, як це зазначено на початку його рецензії, не робив цього зумис-

не, оскільки, читаючи уривками «Історію України-Руси», зрозумів, що «не погоджується ані зі способом написання, ані з методом і результатами праці...», тож «відклав її в сторону та далі не звертав на неї уваги»³⁰. Позаяк ареал розповсюдження книги, через українську мову тексту, був порівняно незначним, зазначає критик, він вирішив її ігнорувати. Але німецьке видання зробило книгу загальноприступною та популярною в Європі, тож слід було відмежуватись і від хибної концепції М.Грушевського, і від його історичної реконструкції, що й спричинило написання огляду для австрійського часопису. Ще не висловивши жодних застережень щодо рецензованої праці, В.Мількович заявляє, що вона – «пустеля» та «Потьомкінські образи». Насамперед, він емоційно критикує німецьку мову перекладу, зауваживши, що й мова українських текстів М.Грушевського далека від досконалості.

Далі В.Мількович піддає сумніву «критику, суд і методу автора», закидає його історичній реконструкції надмір гіпотетичності та непевності, і навіть виявляє банальне незнання М.Грушевським подій і фактів всесвітньої історії. Найбільш гострої критики зазнала історична схема львівського професора, а особливо дісталася в огляді його антинорманській теорії. Висновок рецензента звучить достатньо категорично – історія українського народу надалі залишається ненаписаною, а книга М.Грушевського так і не наблизила розв'язання цієї проблеми³¹. Загалом, при читанні тексту В.Мільковича у вічі впадає недоречна в академічній рецензії різкість виразів, відчувається значне роздратування автора, що заважає читачу сприйняти його наукову аргументацію.

Гострокритичний виступ В.Мільковича був підхоплений ідейними опонентами М.Грушевського у Галичині. Низка львівських видань опублікували уривки з рецензії чернівецького професора, додаючи нерідко власні дошкульні коментарі. Цікаво, що оцінки В.Мільковича були помічені також правомонархічною пресою Російської імперії³². Найбільше у справі їх «популяризації» зробили часописи «Галичанин» та «Руслан». Редакція останнього запропонувала обговорити на своїх шпальтах працю М.Грушевського, запрошуючи й самого автора виступити у справі критичних зауважень щодо першого тому «Історії». Як перший крок до такого обговорення, у часописі було опубліковано переклади рецензій О.Брікнера³³, Р.Штібе³⁴ та самого В.Мільковича³⁵. До тексту останнього редакція додала кілька власних заміток, у котрих солідаризувалася зі своїм автором. Ця публікація поклала початок дискусії між прихильниками М.Грушевського, що висловлювали свою позицію на сторінках газети «Діло», та самим В.Мільковичем, який опонував їм зі шпальт «Руслана».

Першим на захист свого вчителя виступив С.Томашівський у різкій та емоційній статті під характерною назвою «Злість і Зависть («Руслан» і проф. Мількович)», опублікованій у кількох числах «Діла»³⁶. Передусім, С.Томашівський змальовує загальну палітру надзвичайно позитивного сприйняття німецькомовної праці М.Грушевського у фаховому середовищі: «Треба признати, що всі голоси критики, з виїмком одного-однісінького, для автора дуже прихильні; всі підносять величезну читаність, основне знане предмету, ґрунтовне опановане величезного матеріалу з дуже широкого поля, тонкий критичний змісл й аналітичні здібності та незвичайно поважне і сумлінне трактованне предмету та не скривають того враження, що в історіографії північного сточища Чорного моря взагалі, а в українській спеціально, признано всі прикмети, які можуть прикрашувати тільки визначного, дуже поважного історика». Виявляючи мотиви надзвичайно неприхильного відзиву В.Мільковича, автор пише про москвофільство останнього, що викликало ідейне неприйняття ним всієї діяльності львівського професора. У діях В.Мільковича С.Томашівський схильний підозрювати також звичайну помсту за невдале змагання за львівську кафедру, а також нечесну конкуренцію, оскільки сам чернівецький історик був автором розділу про істо-

рію українських земель у німецькомовній історії Східної Європи³⁷, при цьому «повними пригорщами користаючи з «Історії України-Руси». Також учень М.Грушевського наводить приклади фальшування В.Мільковичем цитат, виривання їх із контексту оповідання, упередженого ставлення до тексту, перекручування думок, інші численні інсинуації. «Руслан» же, як вважає С.Томашівський, інспірований політичними опонентами М.Грушевського, просто використав рецензію чернівецького історика у своїй перманентній боротьбі з львівським професором і його однодумцями. Цікаво, що в цій статті С.Томашівський чи не вперше чітко сформулював власні, відмінні від учителя, наукові позиції. Передусім він заявив про своє неприйняття всієї наукової аргументації М.Грушевського на користь антинорманської теорії, підкресливши свої норманістські симпатії. Сама стаття була написана у відверто різкому тоні, що не сприяло продовженню дискусії в академічному річизці.

Різкість висловів С.Томашівського викликала відповідну реакцію В.Мільковича, який виступив у «Руслані» зі статтею «Відповідь моїм напасникам». У гострій різкій формі полемізуючи із С.Томашівським, він називає брудними інсинуації з приводу підозр у помсті М.Грушевському за конкуренцію щодо львівської кафедри та закид у плагіаті. Далі у загостреній формі автор переповідає основні тези своєї німецької рецензії, підсумовуючи, що «в ділі проф. Грушевського іде о цілком що іншого, а іменно, що автор пише, не обдумавши, пише без критики». Відповідаючи на інший закид свого опонента щодо численних позитивних відзивів на книгу М.Грушевського у західноєвропейській науковій періодиці, В.Мількович підкреслив політичну мотивацію цих оцінок. «Коли твір проф. Грушевського хвалили німці, – стверджує він, – то зробили то з політичної тактики, котрої, видно, панове «Діла» не розуміють»³⁸.

До виступу С.Томашівського на захист праці М.Грушевського приєднався й її редактор І.Франко. Пояснивши відсутністю фахового перекладача затримку з виходом книги та наявні помилки перекладу, він демонструє гіперболізацію В.Мільковичем деяких недоліків праці, його намагання применшити її вартість будь-якою ціною, надуманість більшості зауважень щодо невірності передачі німецькою тих чи інших термінів. Франко вкотре підніс важливе національне значення, яке, на його переконання, має переклад твору М.Грушевського для популяризації української справи у світі³⁹. До критичного виступу В.Мільковича І.Франко повернувся дещо пізніше у своїх «Причинках до історії України-Русі», зауваживши, що рецензія чернівецького професора «була писана чоловіком, який у своїй власній праці про аналогічну тему дав доказ дуже малого та примітивного знання предмета, а з поважною працею проф. Грушевського обійшовся не то легкокомисно, не то злобно та сторонничо»⁴⁰.

Останнє слово у газетній суперечці за собою залишив В.Мількович. Продовжуючи полеміку у статті «Ще одна відповідь моїм напасникам», він знову звернувся до помилок перекладу, наголошуючи на системному, а не випадковому, характері останніх: «Ціла книга єсть так скандально переложена, що я, читаючи, встидався, що Русини щось такого могли в світ пустити». Очевидно, вичерпавши наукові доводи для полеміки із С.Томашівським докола праці М.Грушевського, він зійшов на особистісний рівень з'ясування стосунків. Як останній аргумент на захист свого бачення помилковості історичної реконструкції М.Грушевського, В.Мількович пустився шляхом моральної дискредитації опонента. У цьому дусі він зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»⁴¹. Підбиваючи підсумок дискусії, автор застерігає опонентів від її продовження, обіцяючи в іншому випадку перенести полеміку на сторінки західноєвропейських фахових видань.

Найпізніше за часом на емоційні закиди В.Мільковича відреагував М.Грушевський. Його розлога відповідь німецькою мовою під назвою «Чи вже написана історія русинського народу чи ще ні?» з'явилася в 1908 р. у черговому томі часопису «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung»⁴². Щоденникові записи вченого дозволяють нам простежити процес написання цієї відповіді та показують, що дослідник надавав великого значення обґрунтуванню власних концепцій, котрі виносилися для обговорення на форум знаного європейського часопису. «На вечір запросив Франка, Томашівського і Гнатюка – прослухати відповідь Мільковичу, – читаємо запис у щоденнику від 26 жовтня 1907 р. – історична частина скінчена. Перейшовши всі закиди, набрав я великого поважання до свого І тому. Тільки що антагоніст дрантивий»⁴³.

Свою відповідь М.Грушевський починає з доведення того факту, що український національний рух, а також українська історіографія зовсім не є такими новими для зламу XIX–XX ст. явищами, якими їх подав у своїй рецензії В.Мількович. Він наводить короткий історіографічний огляд розробки українського минулого, починаючи з праць Й.Енгеля кінця XVIII ст. та закінчуючи власними науковими пошуками. Тому кафедра української історії у Львівському університеті, стверджує М.Грушевський, постала як закономірний наслідок кількісного та якісного зростання українознавчих студій, а зовсім не як політичний проект, що мав на меті реалізацію плану створення цілісного синтезу українського минулого на противагу існуючим російським чи польським моделям. Реконструювання узагальнюючої картини минулого українського народу, пише М.Грушевський, ще у студентські часи було для нього заповітною метою. І як перший крок на шляху до цієї мети постала його монографія про історію київської землі. Для львівського професора незрозуміло є антипатія В.Мільковича до «Історії України-Руси». Ігнорування цієї праці, на чому особливо наголошував у своїй рецензії чернівецький дослідник, не може прикрашати жодного серйозного дослідника, який повинен узагальнити всю можливу повноту джерел і літератури. Через таку упередженість, зауважив М.Грушевський, критика В.Мільковича не є для нього неприємною, тим більше, що її тон виразно дисонує із загальним визнанням німецького видання у колі західноєвропейських дослідників.

Далі М.Грушевський відзначає, що вони зі своїм опонентом займають не лише відмінні історіографічні, але й світоглядно-історіософські позиції. «Я шукаю в історії Східної Європи, в її культурі, в її соціальному та історичному житті органічний розвиток української національності і уявляю собі історію українського народу як нероздільне органічне ціле, – писав М.Грушевський. – Для професора Мільковича не існує ні українського народу, ні української історії, він знає лише «Росію» від Рюрика до Миколи II, складовими частинами якої є Київська Русь 11–12 ст., Галицько-Волинське князівство 13–14 ст., а також Володимир на Клязьмі 13–14 ст. і Московія 15–16 ст. Він слідує старій панросійській схемі, цьому втіленню московсько-петербурзького централізованого духу, який знає лише російську і польську імперію, а історію українського народу влітає епізодично то в історію Росії, то в історію Польщі»⁴⁴. Автор справедливо зауважив, що В.Мількович замість того, щоб полемізувати з принципових концептуальних моментів конструювання східноєвропейського минулого, вдався до огульної бездоказової профанації та заперечення представлених в «Історії українського народу» положень. Далі він наводить численні факти упередженого та некоректного ставлення В.Мільковича до висловлених у книзі ідей і концепцій, показує нелогічність і беззмістовність закидів рецензента. Наприклад, на зауваження В.Мільковича про відсутність нових джерел у книзі, М.Грушевський звертає увагу на солідний масив археологічного, лінгвістичного, етнологічного й історичного матеріалу, вперше використаного у книзі. «Все це нове, – підсумовує М.Грушевський. – Інше питання, чи воно зроблено добре, чи ні; але не

треба знати історичної літератури Східної Європи для того, щоб зовсім не знати, що було зроблено до цього і що нового несе моя праця, та жалітися на брак самостійних думок»⁴⁵.

Зауважимо, що відповіді на всі закиди В.Мільковича у статті М.Грушевського є надзвичайно докладними й аргументованими, спрямованими, очевидно, на краще ознайомлення європейських учених із предметом дискусії. Багато місця у статті відведено для демонстрації некоректності рецензента, довільного тлумачення рецензованого тексту, виривання цитат із контексту, перекручення багатьох виразів тощо. Завершивши перший блок пояснень, львівський професор зазначає: «Читачі, гадаю, одержали з цього достатнє уявлення про рецензента. Із спокійною совістю я міг би віднести до цього і всі інші закиди, але, щоб не думали, що я справився лише з неміцними горішками, а міцніші відклав, я хочу розглянути зміст усіх його закидів»⁴⁶. Друга частина відповіді присвячена полеміці із В.Мільковичем стосовно ключових моментів «Історії українського народу» – особливостям слов'янської колонізації та міграції, антській проблемі, культурі та побуту полян, генезі державно-політичних форм Київської Русі тощо. І знову М.Грушевський продемонстрував неабияку ґрунтовність у поясненнях, нерідко апелюючи при цьому до думки визнаних у Європі наукових авторитетів, що, очевидно, покликано було посилити його власну аргументацію. Пояснюючи читачеві докладність своїх коментарів, М.Грушевський зауважив: «Я повинен попросити вибачення у читачів цього періодичного видання, що мучу їх такими елементарними доказами. Але ж що робити? Рец[ензенту], який працює такими методами, треба дещо нагадати»⁴⁷.

Завершують статтю львівського професора пояснення причин наявності друкарських помилок і деяких хиб стилу та мови книги. Знімаючи вину за ці прорахунки з перекладача Ф.Носсіг та редактора І.Франка, автор вкотре демонструє неприкриті бажання критика знайти будь-які огріхи в книзі, не спиняючись при цьому перед відвертими інсинуаціями. Таким чином, узагальнює М.Грушевський, рецензія В.Мільковича жодною мірою не підважила науковості концептуальних ідей «Історії українського народу». Навпаки, чернівецький професор виступив у ролі *advocatus diaboli* – скандальним характером своєї критики зробив своєрідну рекламу книзі та привернув до неї увагу багатьох європейських дослідників. Підбиваючи підсумки своїм розважанням, автор стверджує: «Чи це комусь подобається чи ні, але українська історія, я в це твердо вірю, є і залишається написаною»⁴⁸. Даючи загальну характеристику відповіді М.Грушевського, зауважимо, що вона має не лише суто історіографічний інтерес – розширює наше уявлення про дискусію в тогочасній українській науці, а й дозволяє краще зрозуміти аргументацію вченого на користь власних наукових гіпотез.

Ґрунтовна відповідь М.Грушевського не залишилася без відповіді його опонента, який подав свою репліку, надруковану одразу після тексту львівського професора. На початку репліки В.Мількович зауважив: «Якщо я дозволяю собі ще раз звернутися до цієї проблеми, то не з причини, що я бачу загрозу моїй позиції з боку критики автора, а для того, щоб правильно висвітлити його тактику захисту. Адже досить лише послухати, як автор захищається!»⁴⁹. Далі чернівецький професор намагається довести, що його опонент дав відповіді не по суті висунутих зауважень, а лише зайвий раз переповів провідні ідеї «Історії українського народу». В.Мількович вкотре закинув М.Грушевському хибне конструювання початку давньоруської державності та генези етнічних процесів у східноєвропейському регіоні, звинуватив у марнославстві та методологічній безграмотності, фактично, переповівши попередні зауваження. На деяких моментах «Історії українського народу», як-то антинорманізм чи реконструкція генези українського етносу, він зупинився докладніше, наголосивши, що принципово не сприймає головні історіографічні тези М.Грушевського. Зміст і тон реплі-

ки роблять легко передбачуваним і висновок В.Мільковича: «Коли ж він [М.Грушевський] завершує словами: «Історія українців є і залишається написаною, подобається це комусь чи ні», – то мушу заперечити йому: «Так, вона написана, але як!»»⁵⁰. Загалом, на нашу думку, репліка В.Мільковича справляє враження, що чернівецький професор не почув свого львівського колегу, не зміг чи не захотів проникнути у його дослідницьку логіку. Тому тексти обох учених виглядають до певної міри герметично, адже дискусії, як такої, не відбулося – жодна зі сторін не визнала найменшої рації опоненту.

Незважаючи на безкомпромисний і, подекуди, скандальний характер полеміки, розгорнутої на сторінках наукової періодики та галицької преси між В.Мільковичем та його опонентами, вона продемонструвала своєрідний розклад сил у тогочасному українському інтелектуальному середовищі. Наслідком цієї полеміки стало, передусім, чітке окреслення традиційного русофільсько-московфільського (в душі теоретичних настанов прихильників «звичайної схеми») та дедалі більш модернізованого національного погляду на конструювання моделі українського минулого. В основі цих конкурентних історіографічних позицій лежало глибше світоглядне протистояння між носіями загальноросійської та української національних ідентичностей. Поряд із цим, ми можемо відзначити ледь помітні у той час відмінності серед прихильників україноцентричної історіософської моделі. Так, чи не вперше у цій полеміці про власне, відмінне від поглядів учителя, бачення вихідних для реконструкції історії України моментів заявив С.Томашівський, солідаризувавшись із прихильниками норманізму.

Як свідчить проаналізована вище різноманітна та різнопланова критична література, німецькомовна «Історія українського народу» М.Грушевського стала значним явищем не тільки української, але й європейської історіографії. У ході полеміки, розгорнутої довкола запропонованих у книзі наукових концепцій, виявилось ставлення до ключових моментів його творчості не лише з боку різних напрямків в українській історичній думці, але й було окреслено особливості бачення ідей ученого в польській, чеській, румунській та німецькій історіографії. У кожній із них розпочалися дискусії довкола тих ліній, за якими М.Грушевський розпочав відокремлення української історії від «звичайних схем» сусідів, творячи національний гранд-наратив. Наприклад, польські дослідники найбільш завзято опонували М.Грушевському у баченні ним етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі та відсунення західного етнічного кордону українського розселення за червенські міста. Західноєвропейські історики практично одногослосно не погоджувалися з ревізією М.Грушевським норманської теорії, оскільки це підважувало усталену для них візію минулого Східної Європи та суттєво зміщувало традиційні дослідницькі акценти. Загальні пункти критики рецензентів торкалися зображення М.Грушевським історії первісної української колонізації та його бачення початків київської держави. Недоречною вони вважали категоричність ученого у відстоюванні власних гіпотез без відповідного розширення джерельної бази. До сильних сторін наукових студій М.Грушевського практично всіма рецензентами відносилася ґрунтовність в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури. Підносилася також оригінальність погляду вченого на, здавалося б, усталені наукові проблеми, що дозволило поновити їх обговорення з позицій альтернативної моделі. Таким чином, можемо говорити про становлення національних традицій у вивченні спадщини автора «Історії України-Руси», а через його особу – й ключових постулатів всієї української національної науки.

Висловлені на адресу М.Грушевського критичні зауваження як з боку його опонентів, так і прихильників, не тільки виявили певні спірні моменти його праць, але й привернули увагу європейських істориків до важливих проблем, котрі ще належало висвітлити дослідникам українського минулого. Безперечно,

численні корективи й уточнення, що торкалися різних окремих питань, сприяли вивченню цих проблем як самим М.Грушевським, так і іншими дослідниками східноєвропейського минулого.

Як бачимо, дослідження видавничих проектів М.Грушевського іноземними мовами, що мали наслідком широке обговорення його наукових концепцій у європейській науці, значно розширює наші уявлення не лише про особливості сприйняття сучасниками вченого його ідей, але й робить змістовнішим осмислення світового виміру української історичної науки. У цьому контексті надзвичайно перспективними є також студії над сприйняттям історіографією першої третини ХХ ст. інших праць М.Грушевського, що були опубліковані багатьма європейськими мовами, особливо, в період Першої світової війни та визвольних змагань.

¹ Див., напр.: *Будорович Б.* Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // *Визвольний шлях.* – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171–181; *Маврін О.* Видання «Історії України» Михайла Грушевського англійською мовою // *Пам'ять століть.* – 2002. – № 1. – С. 91–94.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. 2-е вид. – Львів, 1904. – Т.1. – Передмова.

³ *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси. Т.І. Видання друге, розширене. У Львові, 1904 // *Літературно-науковий вістник* (далі – ЛНВ). – 1904. – Т. 27. – С. 60. Огляд був поданий без авторства. *В. [Гнатюк В.]*: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т.ІІ. Видання друге, розширене // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – С. 184.

⁴ *Томашиівський С.* Нова книжка – нові часи (Проф. М.Грушевський – Очерк истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С.46.

⁵ Лист співробітника редакції журналу «*Ruthenische Revue*» В.Кушніра до В.Гнатюка з проханням доручити йому переклад «Історії України-Руси» М.Грушевського на німецьку мову // *ЦДІАЛ.* – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2275. – Арк.191–193.

⁶ *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. – Leipzig, 1906. – Bd I. – S.III–IV.

⁷ *Ibid.* – S. VII–VIII.

⁸ *Конач І.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I. Leipzig, 1906 // *Діло.* – 1906. – Ч.34.

⁹ *І.Ф. (Франко І.)*. [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I. Leipzig, 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. 33. – С.595.

¹⁰ Історія України проф. Грушевського // *Киевская старина.* – 1906. – Т. 92. – С.31.

¹¹ *Tomaschivskij S. Dr.* Eine Geschichte der Ukraine in deutscher Sprache (*Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906) // *Ukrainische Rundschau.* – 1906. – № 12. – S.457–462.

¹² *Ibid.* – S. 460.

¹³ *Brückner A.* Dogmat normański // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1906. – S.665.

¹⁴ *Ibid.* – S.679.

¹⁵ *Грушевський М.* [рец. на]. *Bruckner A.* Próbkі najnowszej krytyki historycznej // *Записки НТШ.* – Т. LXXVII. – 1907. – С.206.

¹⁶ Наукова хроніка // *Записки НТШ.* – Т. LXXX. – 1907. – С.181–186.

¹⁷ *Brückner A.* O Rusi normańskiej jeszcze słow kilka // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1909. – S.362–371.

¹⁸ *Kociowski P.* Aleksandr Brückner jako recenzent // *Wokół zagadnień publicystyki literackiej.* – Warszawa; Poznań, 1974. – S.3-23.

¹⁹ *Kadlec K.* Hruševskij Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907), Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // *Sbornik Věd Právnických a Státních.* – 1909. – Ročník IX. – S.298–305.

²⁰ *Ibid.* – S.301–302.

²¹ *Stübe R. Dr.* Eine Geschichte der Ruthenen (*Hruševskij Michael*, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I. Leipzig, 1906) // *Beilage zur Allgemeinen Zeitung.* – München, 1907. – Bd III. – S.617–623.

²² *Ibid.* – S.623.

²³ *Jorga N.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I Leipzig, 1906 // *Literarisches Zentralblatt für Deutschland.* – Leipzig, 1907. – № 17. – S.534.

- ²⁴ Ibid. – S.533.
- ²⁵ Ibid. – S.534.
- ²⁶ *Goetz Leopold Karl* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I Leipzig, 1906 // Deutsche Literaturzeitung. – Berlin, 1908. – № 8. – XXXIX. – S.495.
- ²⁷ Ibid. – S.496.
- ²⁸ *Milkowicz W.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I Leipzig, 1906 // Mitteilungen des Instituts für österreichische geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1907. – Bd XXVIII. – S.527–535.
- ²⁹ Див. докл. про В.Мільковича: *Нукурса М.* Мількович Володимир // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – К., 1999. – С.225–226; *Зайцева З.І.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – К., 2006. – С.284–288.
- ³⁰ Ibid. – S.527–528.
- ³¹ Ibid. – S.535.
- ³² *А.Б.* Украйномания у нас и за рубежом // Окраины России. – Санкт-Петербург, 1907. – № 45–46.
- ³³ *Брікнер А.* Норманська догма // Руслан. – 1907. – Ч.188–195.
- ³⁴ Eine Geschichte der Ruthenen. Von Dr. R. Stübe. (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Ausgabe in Wochenheften. Verantwortlicher Herausgeber in. V.: Alfred Frhr. V. Mensia. München 1907. Heft 44, Nr. 151–154. Ausgegeben 24 August) // Руслан. – 1907. – Ч.201–203.
- ³⁵ *Мількович В.* [рец. на] *Hruševskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd.I, Leipzig, 1906 // Руслан. – 1907. – Ч.196–201.
- ³⁶ *Томашівський С.* Злість і Зависть («Руслан» і проф. Мількович) // Діло. – 1907. – Ч.205, 206, 208.
- ³⁷ Див. [рец. на] *Milkowicz W.* Prof. Dr. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F. Helmolt. – Leipzig und Wien, 1905. – 596 s.
- ³⁸ *Мількович В.* Відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1907. – Ч.214. – С.1–3.
- ³⁹ *Франко Ів.* Ще в справі одної рецензії та рецензентів // Діло. – 1907. – Ч.253. – С.1.
- ⁴⁰ *Франко І.* Причинки до історії України-Русі. – Ч.1 // *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 47. – К., 1986. – С.419.
- ⁴¹ *Мількович В.* Ще одна відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1908. – Ч.1. – С.4–5.
- ⁴² *Hruschewskij M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1908. – Bd. XXIX. – S.201–215. Коментований переклад цієї відповіді, а також репліку на неї В.Мільковича автор гогує до друку у X Випуску «Дрогобицького краєзнавчого збірника».
- ⁴³ Щоденники М.С.Грушевського (1904–1910 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С.21.
- ⁴⁴ *Hruschewskij M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? – S. 203.
- ⁴⁵ Ibid. – S. 204.
- ⁴⁶ Ibid. – S. 208.
- ⁴⁷ Ibid. – S. 212.
- ⁴⁸ Ibid. – S. 215.
- ⁴⁹ *Milkowicz W.* Replik // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Redigirt von Oswald Redlich. – Innsbruck, 1908. – Bd. XXIX. – S.215.
- ⁵⁰ Ibid. – S. 219.

The article examines the circumstances under which Mykhailo Hrushevs'kyi published the first volume of his «History of the Ukrainian people» in German and the discussion that erupted in European historical literature after its publication. The author shows how Hrushevs'ky's concepts were received by Ukrainian, Polish, Czech, Rumanian and German historians, and attempts of to establish the motivation behind these interpretations.